

Żydzi jako mniejszość w państwie rzymskim

Dzieje Żydów w czasach następujących po upadku królestw biblijnych to historia mniejszości zamieszkującej wielkie imperia: imperium perskie, państwo ptolemejskie, a potem seleukidzkie, wreszcie rzymskie. W dość krótkim (141 r. p.n.e. — 63 r. p.n.e.) okresie politycznej niezależności, następującym po powstaniu Machabeuszy, Żydzi stali się ważną mniejszością kultury Śródziemnomorza. Stopniowo rozszerzali swoje terytorium, narzucali żydowską religię ludom sąsiednim (jak Idumejczycy), tworzyli państwową propagandę i własną historię, ale jednocześnie dalej ulegali głębokim procesom hellenizacyjnym i przyjmowali wzory ościennych państw greckich.

W interesującym mnie okresie Żydzi stanowią mniejszość w wielu aspektach, które postaram się pokrótce wskazać.

MNIEJSZOŚĆ ETNICZNA I RELIGIJNA

Kiedy wraz z wkroczeniem Pompejusza do Jerozolimy w 63 r. p.n.e. państwo żydowskie stało się całkowicie zależne od Rzymu — najpierw jako państwo klienckie rządzone przez Hyrkanosa, ostatniego przedstawiciela dynastii hasmonejskiej, potem przez „uzurpatora” Idumejczyka Heroda Wielkiego, a wreszcie inkorporowane jako rzymska prowincja — Żydzi byli jedną z mniejszości zamieszkujących Imperium. Państwo rzymskie postrzegało ich jako mniejszość etniczną posiadającą swój własny kult i obyczaje oraz zamieszkującą ojczyste ziemie, a także inne miasta. Sytuacja zmieniła się po 70 r., czyli po upadku pierwszego powstania przeciwko Rzymianom i zniszczeniu Jerozolimy. Dopóki stała Świątynia, gminy żydowskie zgodnie z nakazem biblijnym ściągały od swoich członków pieniądze i pod eskortą odwoziły je do skarbu świątynnego, natomiast po stłumieniu buntu Rzymianie nakazali Żydom płacić podatek odprowadzany następnie do skarbu państwa (*fiscus Iudaicus*). I tu rodzi się zasadniczy problem: kim byli opodatkowani Żydzi? Czy podatek ściągano od Żydów etnicznych, czy też wyznawców konkretnej religii? Emisje monet bitych przez cesarza Nerwę obwieszczają złagodzenie podatku. Od lat dziewięćdziesiątych I w. n.e. państwo rzymskie zaczęło traktować Żydów w kategoriach religijnych, nie etnicznych. Możemy przypuszczać, że etniczni Żydzi niepoczuwający się do przynależności religijnej podatku nie płacili (i opuszczali gminy), podobnie jak niektórzy żydowscy chrześcijanie.

Trzeba też mocno podkreślić, że władze rzymskie nigdy nie ograniczały praw religijnych Żydów. Religia żydowska była całkowicie dozwolona, a Żydzi nie musieli brać udziału w oficjalnych kultach. Kiedy cesarz Decjusz w 249 r. n.e. zarządził powszechne *supplicatio*, czyli składanie ofiar bogom celem zapewnienia państwu rzymskiemu ich przychylności w obliczu katastrofalnych najazdów barbarzyńskich, Żydzi zostali z tego obowiązku wyłączeni, podczas gdy chrześcijanie musieli ofiary złożyć, przy czym tych, którzy tego nie uczynili, skazywano na śmierć.

Odrębność religijna Żydów była powszechnie dostrzegana, a ich religia traktowana jako *deisidaimonia/superstitio* — zabobon. Autorzy greccy i łacińscy z kultem żydowskim kojarzyli wiarę w jednego Boga pozbawionego posągu kultowego, obrzezanie, przestrzeganie szabatu oraz praw żywieniowych, w tym przede wszystkim powstrzymywanie się od jedzenia wieprzowiny. Żydów oskarżano o mizantropię. Tacyt stwierdzał: „u nich samych panuje niewzruszona wierność, pełna gotowości litość, lecz przeciw wszystkim obcym wroga nienawiść” (*Hist.* V 5), Apion zaś, znany aleksandryjski gramatyk I w. n.e., uważał że Żydzi w Świątyni Jerozolimskiej składają ofiarę z utuczonych Greków, a w trakcie zabójstwa przysięgają Grekom nienawiść (Józef Flawiusz, *C. Apionem* II 8, 95). Łatwo jest odnaleźć wzmianki literackie na temat Żydów w literaturze antycznej (zebrane zostały w książce Menahema Sterna *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, t. I–II, Jerusaleń 1974–1984), jednak niespecjalista może przeoczyć odnaleziony w 1997 r. kolejny fragment niezwykle długiej epikurejskiej inskrypcji z Oinoandy w Azji Mniejszej. Bliżej nieznanego Diogenesa wystawił ok. 120–130 r. n.e. wielką stołę (miała ok. 80 m długości i 3,25 m wysokości), na której kazał wyryć: „dla przybyszy i współobywateli” wykładnię filozofii mistrza Epikura (napis zajmował ok. 260 m²). W zachowanych fragmentach filozofów epikurejskich nie znajdujemy żadnych wzmianek na temat Żydów, więc jako wkład własny Diogenesa należy rozumieć argument przemawiający za epikurejskim oddzieleniem świata bogów i ludzi: „Wyraźnym znakiem, że bogowie nie mogą nic zrobić przeciwko złym uczynom są ludy Żydów i Egipcjan, ze wszystkich najbardziej zabobonne (*deisidaimonestatoi*) i ze wszystkich najbardziej obrzydliwe (*miarotatoi*)”. Diogenes potem przechodzi do innego wątku, jednak zdanie to pozwala nam zrozumieć, jak wykształcony i bogaty Grek ze wschodu postrzegał obydwie wymienione ludy i ich religie. Może Diogenesowi kołatały się w głowie greckie historie (które znamy dzisiaj dzięki traktatowi *Przeciwko Apionowi* Józefa Flawiusza) o tym, jak to Żydzi — trędowaci i oparszali, z wrzodami w pachwinach — wyszli z Egiptu pod przewodnictwem egipskiego kapłana Mojżesza, i dlatego nazwał ich „obrzydliwymi”?

MNIEJSZOŚĆ ZBUNTOWANA

Żaden inny lud nie występował zbrojnie przeciwko państwu rzymskiemu tak często jak Żydzi. W 66 r. wybuchło wielkie powstanie w Judei, a na początku lat trzydziestych II w. (celowo nie przyjmując ogólnie znanej daty podanej przez Euzebiusza —

132 r. n.e.) doszło do powstania pod przywództwem Bar Kochby (właściwe imię przywódcy zachowane w papirusach powstańczych brzmi Szymon bar Kosiba), zakończone zakazem osadnictwa żydowskiego w Jerozolimie i całkowitą pacyfikacją pustyni Judzkiej przez wojska rzymskie, należące do pięciu rzymskich legionów (ludność często chroniła się w grotach wapiennych skał nad Morzem Martwym, gdzie następnie była przez Rzymian wyrzynana bądź morzona głodem; obecnie groty te są zagłębieniem bezcennych znalezisk papirusowych i innych zabytków materialnych). Życie żydowskie przeniosło się do Galilei, która w wiekach następnych stała się centrum myśli rabinicznej. Do tych zrywów należy dodać powstanie w diasporze 115–117 r., które objęło Egipt, Cyrenajkę i Cypr (wyłączam Mezopotamię, ponieważ tamtejszy bunt Żydów trzeba rozpatrywać jako część rewolty ludów miejscowych przeciwko Trajanowi, który po wyprawie partyjskiej utworzył prowincję Mezopotamię). W klasycznej interpretacji Martina Hengla podłożem pierwszego powstania w 66 r. n.e. była motywacja religijna, obecnie jednak wskazuje się, że przyczyną zradykalizowania nastrojów antyrzymskich stały się nieudolne elity żydowskie skupione wokół Świątyni oraz społeczny i ekonomiczny kryzys w Judei, który doprowadził do zadłużenia ludności i licznych aktów otwartego bandytyzmu. Motywacje religijne powstańców Bar Kochby wydają się już oczywiste. Wywodzili się oni z tradycyjnych środowisk religijnych. Zachowane listy pisane są w języku hebrajskim. Wspomina się w nich o przestrzeganiu szabatu, a pewne miejsce oporu nazwane zostało Twierdzą Pobożnych. Sam Bar Kochba nie uważał się jednak za Mesjasza, jak przedstawia go późniejsza tradycja. Na powstańczych monetach oprócz imienia Szymona widnieje imię kapłana Eleazara. Iskrą zapalającą rewoltę mogła być decyzja cesarza Hadriana, który ze zniszczonej poprzednią wojną Jerozolimy postanowił uczynić kolonię o nazwie Aelia Capitolina i osiedlić w niej weteranów, a na Wzgórzu Świątynnym postawić świątynię Zeusa.

Zniszczenia budynków i dróg wyrządzone w czasie powstania w diasporze są doskonale poświadczane archeologicznie, a ich przyczyna leży zapewne w bliżej nam nieznanym miejscowych zatargach z ludnością grecką.

MNIEJSZOŚĆ ŻYDOWSKA W POLEIS GRECKICH

Dla każdego czytelnika *Dziejów apostoelskich* jest oczywiste, że w każdym mieście w I w. n.e. na wschodzie mieszkali Żydzi i stały synagogi. Paweł z Tarsu w czasie trzech podróży misyjnych swoje kroki kierował w soboty przede wszystkim do synagog, gdzie po odczytaniu ustępu Tory i ksiąg prorockich przedstawiał egzegezę Pisma, wprowadzając do swojego nauczania nowe, chrześcijańskie elementy. Początki diaspory sięgają jednak wieków wcześniejszych. Żydzi zamieszkali w Aleksandrii na pewno już na początku wieku III p.n.e., w Azji Mniejszej — od końca tego stulecia, podobnie jak w Grecji właściwej. W XIV–XVI księdze *Dawnych dziejów Izraela* Józef Flawiusz cytuje dekrety miast greckich (oraz edykty urzędników rzymskich) z końca I w. p.n.e. potwierdzające swobody religii żydowskiej, takie jak obchodzenie

szabatu (a więc Żyd w sobotę nie musiał iść np. do sądu), wywożenie pieniędzy do Jerozolimy, wnoszenie miejsc kultu, a nawet zaopatrzenie rynku w kosztowną oliwę. Teksty te po długiej dyskusji uchodzą w nauce za autentyczne, ilustrując oficjalne uznanie miast dla żydowskiej religii.

Budynki synagogałne pojawiły się w III w. p.n.e. (pierwsze poświadczenia epigraficzne żydowskich miejsc modlitwy, *proseuchai*, pochodzą z Egiptu z około połowy III w. p.n.e.) i była to jedyna instytucja, w której skupiało się życie żydowskie. Poświadczone archeologicznie synagogi z diaspory pokazują ich różnorodność architektoniczną. Najstłyniejsza z nich, synagoga w Dura Europos nad Eufratem, wyróżnia się przedstawiającymi różne sceny biblijne malowidłami figuralnymi, pokrywającymi wszystkie ściany tego znakomicie zachowanego budynku. Wiele synagog ma obok pomieszczenia głównego pokoje boczne, spełniające różne potrzeby komunalne: sali jadalnej (w Ostii zachowała się kuchnia!), sali do nauki, wreszcie hoteliku dla przybyszy.

Życie żydowskie w poleis rozwijało się więc wokół budynku synagogałnego. A jak wyglądał udział Żydów w życiu miejskim? Jedynym źródłem odpowiedzi na to pytanie pozostają inskrypcje żydowskie z diaspory (zachowało się ok. 2 tys. tekstów, przede wszystkim nagrobnych). Pokazują one, że Żydzi zasiadali w radach miejskich, pełnili też niższe funkcje w administracji prowincji, chodzili do teatrów na spektakle (w niektórych miastach mamy poświadczone specjalne sektory dla Żydów, np. w Milecie). Ciekawa inskrypcja z Akmonii mówi, że Żyd zostawił pieniądze stowarzyszeniu zwanemu „Sąsiedztwo Pierwszej Bramy” (zapewne od miejsca spotkania przy bramie miejskiej) w celu dekorowania grobu różami (zwykle rzymskie *rosalia* obejmowały oprócz ozdabiania kwiatami nagrobka także uczty i składanie ofiar, w tym przypadku chodzi o kwiaty i zapewne bankiety).

Żydzi byli więc zanurzeni w grecko-rzymskiej kulturze. Wobec skąpych źródeł (nie mamy żydowskiej literatury z diaspory) chyba nie znajdziemy już odpowiedzi na pytanie, jaka część z nich nie czuła żadnej przynależności do żydowskiego świata (może to kolejna żydowska mniejszość).

MNIEJSZOŚĆ KOBIECA WŚRÓD OSÓB FUNKCYJNYCH W SYNAGOGACH

W 1982 r. ukazała się przełomowa książka Bernadette Brooten *Women Leaders in the Ancient Synagogue*. Badaczka oparła się na dobrze znanym materiale epigraficznym, w którym obok imion kobiet występują tytuły synagogałne, takie jak przełożony synagogi — *archisynagogos* (z żeńską końcówką *archisynagogissa*), archon, presbyter, kapłanka (*hierus/hierissa*). Tradycyjnie interpretowane były one jako żona/córka archisynagoga, presbytera itd., ale Brooten przywróciła im należną samodzielność i znaczenie oraz otworzyła drogę do dalszych badań nad rolą kobiet w synagogach. Obecnie można ocenić, że ok. 7% osób noszących tytuły synagogałne to kobiety — bogate, samodzielne i wpływowe członkinie gmin żydowskich. Wzra-

stająca od okresu późnohellenistycznego rola należących do elity miejskiej kobiet, dysponujących własnymi pieniędzmi i działających we własnym imieniu euergetek, jest już dobrze zbadana. Podobną rolę odgrywały kobiety w różnych środowiskach religijnych greckich poleis okresu cesarstwa, zawsze jednak pozostawały w znaczącej mniejszości w stosunku do mężczyzn.

MNIEJSZOŚĆ ŻYDOWSKA W PALESTYNIE

Bardzo trudno jest oszacować, ilu Żydów mieszkało w Palestynie i w diasporze w okresie rzymskim. Jest pewne, że po powstaniu Bar Kochby liczba ludności żydowskiej drastycznie spadła. Aelia Capitolina została całkowicie zasiedlona przez nie-Żydów, pas nadmorski od I w. p.n.e. zamieszkiwała licznie ludność grecka, a w części Transjordanii także przeważała ludność pogańska. Znaleźiska archeologiczne pokazują wzrost kultów pogańskich w Palestynie w II–III w. n.e. Jedynie centralna Galilea oraz tereny na południe od Eleutheropolis w przeważającej części były zasiedlone przez ludność żydowską. Sytuacja zmieniła się także w IV w. n.e., kiedy natychmiast po soborze w Nicei rozpoczęła się akcja chrystianizacyjna Palestyny, jako miejsca działalności Jezusa. Pierwsze kościoły powstały w Jerozolimie (Bazylika Grobu i Eleona na Górze Oliwnej), w Betlejem i w Mamre koło Hebronu. W końcu tego wieku kościoły budowano już także w Galilei. Do Palestyny przybywały rzesze pielgrzymów, niektórzy z nich osiedlali się na stałe, a od wieku V rozkwitał tam ruch monastyczny, a wiele klasztorów i eremów powstało na pustyni Judzkiej i później w okolicach Gazy. Archeolożka Claude Dauphin sądzi, że w Palestynie w późnym antyku mieszkało jedynie ok. 15% Żydów. Nawet jeżeli uznamy te dane za zaniżone, to i tak dobrze obrazują one stosunki ludnościowe na terenach palestyńskich prowincji (Palestyna została w końcu IV w. podzielona na trzy prowincje). Żydzi stali się mniejszością w otaczającym ich świecie chrześcijańskim.

MNIEJSZOŚĆ PRZEŚLADOWANA

Jednym z aspektów trudnych stosunków żydowsko-chrześcijańskich w okresie późnego antyku są fizyczne napaści na Żydów dokonywane przez chrześcijan. W 388 r. tłum pod wodzą miejscowego biskupa zniszczył synagogę w Callinicum w Mezopotamii, przy czym cesarz Teodozjusz nakazał jej odbudowę. Podobne wypadki miały miejsce w 412 r., kiedy cesarze Honoriusz i Teodozjusz II wydali ustawę chroniącą budynki synagogałne przed zniszczeniem, a ponadto zabronili przeszkadzać Żydom w obchodzeniu szabatu. W Edessie w 411–412 r. zburzono synagogę i na jej miejscu zbudowano kościół. W 414 r. biskup Cyryl wygnał Żydów z Aleksandrii. W 418 r. na Minorce doszło do przymusowej konwersji Żydów na chrześcijaństwo. W 420 i 423 r. cesarze wydali kolejną legislację, która miała chronić Żydów przed atakami ze strony chrześcijan, zakazując palenia i zajmowania budynków synagogałnych.

